

Jan O. Fischer:

Bérangerovi "Blázni" v Gorkého dramatu "Na dně"
(Problém překladu a interpretace)

Po roce 1830, v době, kdy buržoazní liberálové přešli z opozice doby restaurace k moci a odhalovali svou pravou tvář za vlády "krále bankéřů" Ludvíka Filipa, se podstatně změnil tón písní lidového písničkáře Bérangera. Pochopil, jak napsal v předmluvě ke svým novým písním, určeným k publikování až po-smrtně, že těžiště zápasu se nyní přenáší z pole politického na pole sociální. Místo sebejistě útočných parodií o mocipánech píše nyní baladické písně o osudech chudásů a vyděděnců, jež stojí u zrodu evropské sociální poezie XIX. století. Písničkářovu pozornost nemohla nepřitahovat učení utopických socialistů, slibujících vydobýt lidstvu štěstí.

"Le fou", blázen, byla v Bérangerově době běžná měšťácká nadávka utopickým socialistům, snílkům. V písni Blázni (Les Fous) Béranger oslavuje Saint-Simona, Fouriera a Enfantina pro jejich ušlechtilou obětavost, oddanou zájmům lidstva. Píseň však přerůstá tento původní záměr a mění se v chvalozpěv na všechny, kdo: opouštějí vyšlapané pěšinky, aby hledali cesty k dosažení štěstí lidstva, nedbajíce rizika, nebezpečí a smrti, k níž je uštvě sobecká společnost:

Jsme jak vojáčky olovění,
vyrovnání dle provázku.
Kdo z řady vybočiv, směr změni,
toho život je na vlásku;
je blázen a všichni ho honí.
Když uplyne pak mnoho vod,
před jeho dílem hlavu skloní
a je naň hrdý lidský rod.

(V originále:
 Vieux soldats de plomb que nous sommes,
 Au cordeau nous alignant tous,
 Si des rangs sortent quelques hommes,
 Tous nous crions: A bas les fous!
 On les persécute, on les tue;
 Sauf, après un lent examen,
 A leur dresser une statue,
 Pour la gloire du genre humain.)

"Blázni" - to jsou všichni průkopníci a novátoři, kteří ve víře v zítřek spojí svůj osud s novou myšlenkou. Takovým "blázнем" byl Ježíš i Kolumbus.

"Naprostá je jeho [Bérangerova] víra v cenu člověka a sílu lidské vůle. V střízlivém snění oslavuje sebeobětavé 'blázny'...", psal s hlubokým pocho- pením první sovětský komentátor Bérangerovy poezie N. Lerner v předmluvě k vydání jeho Písní r. 1919, které vyšlo z podnětu a v redakci Gorkého v edici Vsemirnaja literatura (sv. 18) jako vůbec první ukázka z francouzské poezie.

Píseň, vedena touto hlubokou myšlenkou, hugovskou vírou v pokrok, vyjadřuje ji ve spojeních před- stav, jež vytvářejí plastické obrazy: od onoho úvod- ního obrazu olověných vojáčků, nesnášejících vybočení z řady, až po závěrečnou činorodou oslavu nevyčerpa- telné vynalézavosti lidského ducha:

Kdo první přistál v Novém světě?

Blázen, jenž všemi vysmíván.

Na kříži blázen došel k metě,

jenž jako bůh je uctíván.

Kdyby snad slunce zapomnělo

svítit nám zítra na pochod,

našel by blázen s hlavou smělou

zář novou pro náš lidský rod.

(Překlady autora těchto řádků)

(V originále:
 Qui découyrit un nouveau monde?
 Un fou qu on raillait en tout lieu.
 Sur la croix que son sang inonde
 Un fou qui meurt nous, legue un Dieu.
 Si demain, oubliant d'éclore,
 Le jour manquait, eh bien, demain
 Quelque fou trouverait encore
 Un flambeau pour le genre humain.)

Závěrečné čtyřverší bylo otištěno již Janem Nerudou v Rodinné kronice (1864, sv. IV., č. 101, s. 276) v rubrice Aforismy. Nepodepsaný překlad býval přiřítán Nerudovi, fakta z Fričova archívu (v PNP) nám však ukázala, že překladatelem byl J.V. Frič, který přesně vystihl činorodý charakter Bérangerových veršů:

A byť by slunce zhaslo - což se bát!
 našel by se ten blázen napořád,
 který by lidstvu oheň rozkřesal
 a nový den by zas k nám zavítal!

"Byla kdy" - psal komunard Arthur Arnould¹ o této sloce, kterou považoval za jednu z nejkrásnějších v celé francouzské poezii - "se vznešenějším nadšením, pevnějším a výmluvnějším stylem vyjádřena živější, útěchyplnější víra v morální velikost člověka a v sílu jeho ducha?"

Píseň Blázni patřila mezi nejznámější Bérangerovy písně ve Francii i za hranicemi. V carském Rusku byla nejčastěji napadána a vyřazována carskou cenzurou. Jeden cenzor ji označil za nebezpečnou báseň, představující "nadšené opěvání koryfejí komunismu"². I.A. Gončarov, který byl v té době zaměstnán ve službách cenzury a oponoval předchozímu cenzorovi, neshledává nic podvratného v Bérangerových protifeudálních a protiotrokářských písních, považoval nicméně Blázny za jediné nebezpečné mezi obviněnými

písněmi.

Popularita, jíž se píseň těšila v ruských opozičních kruzích a revolučním hnutí, je zdůrazněna citací dvou čtyřverší v Gorkého dramatu *Na dně* z roku 1902. Avšak souvislosti, v nichž je Gorkij uvádí, zasluhují pozornost a zjevně odporují tomu, co jsme o písni a zvláště o jejím činorodém charakteru a závěru řekli. V Gorkého hře jsou úryvky (dvě čtyřverší) vloženy do úst Herci, a to ve spojitostech, které autoři jedněch dějin Ruské sovětské literatury³ charakterizovali takto: "Lhaní starce Luky" - zdůrazňuje Gorkij - "má reakční úlohu. Místo aby vyzýval do boje proti nespravedlivému životu, smiřuje utiskované a vyděděné s utiskovateli a tyrany. Tato lež je projevem slabosti, historické bezmocnosti. Herec, který zvláště citlivě vnímá výroky Lukovy, nevzpomíná nadarmo na verše Bérangerovy:

Pánové! Jestliže k pravdě svatě
svět cestu neumí najíti, -
čest šílenci, který zachytí
pro lidstvo snění zlaté!"

V dramatu *Herec* pokračuje ještě dalším čtyřverším (oba úryvky z Gorkého *Divadelních her*, I., 1950, v překladu Josefa Kadlece):

A kdyby jednou země naší pouť
slunce zapomnělo navštívit,
celý svět by mohl zítra osvítit
mozkem šíleným kdejaký bloud...

V jednom ze starších českých překladů hry *Na dně* (B. Prusíka v edici *České divadlo*) můžeme číst tento překlad týchž veršů:

Pánové! Jestli k pravdě svatě
svět cestu nemůž najíti,

čest šílenci, jenž zachytí
lídstvu snění zlaté.

Kdyby jednou země naší dráhy
slunce zapomnělo, osvítit...
zítra světem můž se zatřpytit
šílencova mozku výtvor chabý...

Čteme-li tyto verše, nepochybujeme, že jde o projev reakčně utopické teorie, z níž se ztratila jakákoli činorodost Bérangerovy písně.

Nejde ovšem o přímé překlady z francouzštiny, ale o překlad Gorkého hry, kde by původní činorodost písně byla přímo protismyslná.

Gorkij cituje píseň v překladu znamenitého Bérangerova revolučně demokratického překladatele Vasilije Kuročkina, jehož básnické převody byly mistrně přizpůsobovány ruským poměrům nejen slovně (například "strážci" místo "komisařů", "špiončiki" místo "žlučovitých jezuitčiků"; v písni Nabuchodonosor, které se tolik obdivoval Taras Ševčenko, nejen že král proměněný ve vola se stal carem, ale dokonce "...byl s jeden nezabvennyj car", což bylo oficiální označení Mikuláše I.), takže budily mimořádnou ostražitost a nevraživost carské cenzury.⁴ Jestliže Bérangerovy písně myšlenkou i výrazem přesně odpovídaly francouzské situaci chvíle svého vzniku, totéž lze říci o překladech Kuročkinových v situaci ruského osvobozenického, proticarského zápasu.

V Kuročkinově překladu zní obě citovaná čtyřverší takto:

Gospoda! Jesli k pravde svjatoj
Mir dorogi najti ne umejet, -
Čest' bezumcu, kotoryj navejet
Čelovečestvu son zolotoj!

.....

Jesli b tol'ko zemli našej puť
 Osvetit' naše solnce zabylo, -
 Zavtra ž celyj by mir osvetila
 Mysl' bezumca kakogo-nibuď!

Pro srovnání uveďme pokud možno doslovný překlad Bérangerových veršů: "Pánové, když marně naše země hledá cestu (ke) štěstí, čest bláznů, který by lidstvu dal snít šťastný sen." (Smysl tohoto "dát snít sen" - faire faire un rêve - je v originále nanejvýš aktivní, tvůrčí; vždyť jde o "blázny", jejichž sny byly nakonec uskutečněny: viz ono citované "Kdo objevil nový svět? blázen, jemuž se všude vysmívali.") ... "Kdyby zítra slunce zapomnělo vyjít a chybělo by světlo, nuže, zítra by nějaký blázen (ještě) vynalezl pochoděň pro lidský rod." Tedy žádná "pravda svatá", "snění zlaté", rovněž ne pejorativně znějící, varovné "by mohl zítra osvítit" (ale činorodé "osvítit by") a tím méně "mozkem šíleným kdejaký bloud" (případně "šílencova mozku výtvor chabý") - žádná falešně utěšitelská chiméra a klam, ale právě naopak činorodý sen, výhled do budoucnosti, postavený před lidstvo proto, aby k jeho uskutečnění mohlo směřovat.

Srovnáme-li Kuročkinův překlad s originálem, může se na první pohled zdát, že je dosti přesný a nemění jeho smysl. Ale to je jen první dojem.

Především jde o samo titulní slovo "blázen", které mělo ve Francii Bérangerovy doby, Francii utopických socialistů a nenávislného tažení k moci usadajícího měšťáctví proti nim, přesný smysl: pohrdavě pejorativní v ústech měšťáků, v pravý opak bezmezného obdivu obrácený Bérangerem. Mimo Francii, ve zcela odlišné historické situaci bylo ne obtížné, ale přímo nemožné vystihnout překladem tento ironicky útočný význam převrácení smyslu. "Les fous" museli zůstat

blázny, "bezumcy". Mimo dobovou atmosféru Francie první poloviny století bylo těžko v utopických socialistech hledat ve smyslu Bérangerovy útočně oslavné parodie "blázny", kteří ve skutečnosti nebyly žádnými blázny, ale lidmi chtějícími přeměnit svět.

Jdeme však dál. Ať již z důvodů rýmu, nebo pod vlivem oné rozdílné historicko-politické atmosféry, Kuročkin vkládá do překladu slůvka "svatá" ("k pravde svjatoj") a "zlatý" ("son zolotoj"), která v originále nejsou (u Bérangera jde bez epitet o "šťěstí" (bonheur) a "šťastný sen" (rêve heureux). Nesporně tato slůvka přispívají k posunu smyslu směrem daleko utopičtějšímu a otvírají cestu k interpretaci značně rozdílné. I "navejet" ("navejet son zolotoj") vyznívá nepochybně mnohem utopičtěji než jednoznačně činorodé "dát snít sen" (faire faire un rêve), "dát snít lidskému rodu šťastný sen".

V druhém čtyřverší je velmi konkrétní myšlenka vynálezectví, "zítra by nějaký blázen vynalezl pochodeň pro lidský rod", tlumočena značně abstraktně: "celýj mir by osvetila mysl' bezumca kakogo-nibud'". "Osvetit' mir", "osvítit svět", vnuká spíše představu charitativního osvětářství nežli konkrétně vynálezce-kého "vynalézt pochodeň pro lidský rod". Navíc slůvko "kakogo-nibud'", zvýrazněné v rýmu, může mít (jak to vystihli a zvýraznili čeští překladatelé) pejorativní smysl: "kdejaký šílenec". Tak závěrečné čtyřverší ztrácí u Kuročkina aktivní činorodost a posunuje se mnohem více k bezzubé utopii.

Všechno to jsou zdánlivě nepatrné posuny, které však ve svém celku dávají písni vyznít podstatně jinak než v originále. A jak dokazuje kontext Gorkého hry, byly uvedené citáty, ne náhodou vložené do úst Herci, který je často recitoval, chápány jako

falešně utěšitelská, lživá utopie. To ještě více podtrhly a zvýraznily české překlady, které nám tím názorněji a přesvědčivěji pomáhají ukázat dvojí možnou interpretaci Kuročkinova překladu, zdánlivě dosti přesného a věrného, otevírajícího však cestu k interpretaci zcela odlišné a přímo protichůdné.

Pojem a obsah utopie je vždycky velmi pevně vázán k určité dobové situaci a existujícím perspektivám. Těsně souvisí s představami o realitě a o budoucnosti. Utopie pochopitelně není sama o sobě reakční, lživá, falešně utěšitelská. Velmi pěkně to vyjádřil Aragon v rozboru revolučně romantické poezie Victora Huga:

"Nezáleží na prostředcích, navrhovaných snílkem z Guernesey! Jistě jsou utopické. Ale utopie je již velká věc: otevírá perspektivy, pomáhá člověku překonat sama sebe; odsouzeníhodná je teprve později, jestliže odmítne tváří v tvář faktům vyklidit místo vědě."⁵

Přesně takový byl charakter Bérangerových Bláznů. V historické situaci, která dosud nedávala žádné reálné perspektivy, básník oslavoval aktivní sen, ušlechtilé snílky, kteří se obětovali práci užitečné lidstvu a jejichž sny naprosto neměly představovat lživé utěšitelské chiméry. Šlo o snílky, "blázny", jejichž sny neměly být marné. Nezapomínejme na podtržení tohoto smyslu v závěrečné sloce, opěvající Kolumba!

Pro srovnání bych ještě uvedl německý překlad Adalberta von Chamisso, který v německé situaci s ještě zdůrazněnější bezvýchodností přesně pochopil význam čínorodé utopie:

Es sucht der Mensch in leeren Räumen
 Das Glück, das immer fern sich hält, -
 Den Thoren ehrt, der, sei's in Träumen,
 Beglücken kann die ganze Welt.

...

Sollt' auch des Tages Aug' erblinden,
 Das unsre Finsternis erhellt,
 So würd' ein Thor ein Fackel finden,
 Auf's Neu zu leuchten unsrer Welt.

(Vedle přesného tlumočení obrazu konkrétního vynálezu bych zvlášť podtrhl ono "sei's in Träumen", "byť (jen) ve snu", historicky až s udivující přesností tlumočící onen pro danou chvíli aktivní smysl utopie.)

Ruská situace druhé poloviny století však již byla odlišná a těžko tu mohl být cítěn tento zprvu čínorodý charakter bérangerovské utopie. V carském Rusku Kuročkinovy a tím spíše Gorkého doby byli obětaví čínorodí "blázni" již mnohem konkrétněji spjati s ostrým společenským osvobozovacím bojem, který stále jasněji nabýval charakteru třídního zápasu. Tady už nešlo o utopii. Ta se v této situaci buď musela už změnit v čin, anebo se stávala falešnou chimérou. Proto Gorkij polemizuje s utěšitelskou lží a paradoxně ji podepírá Hercovými citacemi Bérangerových veršů v adaptaci Kuročkinově, umožňující již posun jejich smyslu, *odlišný od onoho povzbuzujícího, který měly v bezvýchodné situaci Francie po červencové revoluci, kdy buržoazní liberálové, ohánějící se revolučními hesly svobody, rovnosti a bratrství, přišli k moci, viditelně měnili tato hesla v karikaturu a žádná reálná, účinná protiburžoazní síla ještě neexistovala. Avšak zklamání a zneuctění revolučních ideálů nesmělo*

vést k rezignaci!

Toto však nemůže nic změnit ani na rozboru Bérangerovy písně, ani na smyslu, který citovaným čtyřverším ve shodě s možným výkladem Kuročkinova překladu dává ve své hře Gorkij a který podtrhli čeští překladatelé. Je pochopitelně nutné při překladu Gorkého dramatu vycházet z jeho kontextu a nikoli z Bérangerova originálu, neboť Gorkému při této příležitosti vůbec nejde o Bérangera, kterému se vždy hluboce obdivoval.

Bylo však třeba tohoto rozboru a srovnání textů, aby se objasnil zdánlivý rozpor mezi originálem Bérangerovy písně a zněním, v kterém jsou úryvky z ní českému čtenáři známy odjinud.

A tento drobný literárněhistorický fakt nás zavedl k otázkám překladu a interpretace poezie, a zvláště bérangerovské politické písně s jejím přesným významovým odstíněním každého slova, kde záleží na každém výrazu, na každém zdánlivě nepatrném posunutí smyslu v historicky a národně odlišné atmosféře, kde výraz a smysl jsou přesně "dány" a "situovány" ve vztahu k historickému kontextu a mohou se podstatně změnit, ne-li obrátit ve svůj opak, přeneseny do kontextu odlišného.

1. **A r n o u l d** Arthur: *Béranger, ses amis, ses ennemis et ses critiques*, Paris 1864, viz II. díl, str. 329-330.
2. Viz **A j z e n š t o k** I.: Francuzskije pisateli v ocenkach carskoj cenzury. In: Literaturnoje nasledstvo, tom 33-34, Moskva 1939 (o Bérangerovi str. 796-806).
3. **D e m e n t' j e v** A. - **N a u m o v** J. - **P l o t k i n** L.: Ruská sovětská literatura, český př. Praha, ČSAV 1953, str. 60-61.

4. K analýze "rusismů" v Kuročkinových překladech viz J a m p o l s k i j I. v předmluvě Vasilij Kuročkin. In K u r o č k i n : Stichotvore-nija, Moskva 1949, str. V-LX, viz zvl. str. XXXVI-XXXVIII a LII-LIX.
5. Avez-vous lu Victor Hugo? Anthologie poétique commentée par Aragon, Paris 1952, str. 29.